

Československá věda a výzkum a centrální model plánování v letech 1946–1960¹

DOUBRAVKA OLŠÁKOVÁ

Science and Research in Czechoslovakia and the Model of Central Planning of Science in 1946–1960. The model of central planning of science came up for discussion in the aftermath of the de-Stalinisation process in the Soviet Union. It soon became one of the most important issues of science management in countries of the Communist bloc. Soon after the discussions took place, the model of central planning was agreed and implemented as part of the political agenda of not only the domestic Communist parties in different countries but following the wish of Moscow leaders also on the level of international cooperation within the COMECON.

Key words: Czechoslovak Academy of Sciences • research landscape • science management • central planning • Czechoslovakia • communism • COMECON

V březnu 1960 byly Ideologickému oddělení ÚV KSČ předloženy plánovací studie, které hodnotily aktuální stav a vytýčily hlavní úkoly přírodních a technických věd v Československu pro období let 1960–1975. Tyto studie byly vypracovány československými vědci a institucemi, popud k tomuto úkolu vzešel z Moskvy. Ucelený spis, který se v Národním archivu dochoval v osobním fondu Václava Kopeckého (1897–1961),² tvoří čtyři samostatné dokumenty týkající se biologických věd, chemických věd, věd matematicko-fyzikálních a věd technických. Poslední dokument tvoří všeobecný závěr celého konvolutu a obsahuje závěry a usnesení, jejichž realizaci pověřuje ÚV KSČ předsedu vlády, ministra školství, ministra průmyslu, Státní plánovací komisi a v neposlední řadě též ČSAV. Studie vznikaly v souvislosti s vyhodnocením účinnosti zákona o rozvoji československých věd z roku 1956 a domnělým dovršením první fáze výstavby socialismu v roce 1960, iniciovány však byly v širším kontextu přehodnocení hospodářského vývoje v zemích RVHP, k němuž došlo v letech 1960–1961. Tato studie se zaměřuje na vývoj kontextu myšlenky ustavení centrálních vědeckých institucí i dějiny centrálního plánování vědy v 50. letech 20. století.

¹ Tato stať vychází s podporou grantového projektu GA ČR P410/11/P007.

² Národní archiv (dále NA), fond ÚV KSČ, osobní fond Václav Kopecký, sv. 7, aj. 165. Odkaz na archivní lokaci dochovaných podkladových studií, viz pozn. 38.

Staré plány, nové ústavy

Myšlenka restrukturalizace neuniverzitního vědeckého prostředí v Československu byla přítomna již v prvním dvouletém hospodářském plánu, který byl na návrh KSČ přijat dne 25. října 1946 a probíhal v letech 1947–1948. Paragraf 11 zákona o dvouletém hospodářském plánu (zákon č. 192/1946 Sb.) se však omezuje pouze na konstatování, že „technický a vědecký pokrok bude se podporovati vybudováním a zabezpečením výzkumnictví a stanovením jeho pracovních úkolů s jednotného hlediska.“ V době, kdy bylo v první řadě nutno povzbudit hospodářskou situaci země, mělo rozhodnutí vřadit toto relativně vágní konstatování do zákona o dvouletém hospodářském plánu přeci jen svou váhu.

Konkrétnějších obrysů začaly úvahy o restrukturalizaci nabírat v průběhu dvouletky. S poukazem na §11 zákona o dvouletém hospodářském plánu bylo navrženo rozplánování a vytýčení zásadních úkolů československého výzkumu, zmíněna byla však také reorganizace vědeckých institucí vůbec. Za prioritní byly v návrhu označeny následující oblasti: 1) rozšíření surovinové základny státu, 2) rozšíření energetické základny státu, 3) rozvoj a zlepšování výroby kvalitních technických materiálů, 4) racionalizace výroby a zvýšení kvality důležitých výrobků a polotovarů, 5) racionální využití půdy pro účely zemědělství a lesnictví, 6) zužitkování odpadních látek z průmyslu a hospodářství, 7) racionalizace lidské práce, 8) řešení problémů osídlení, bydlení a dopravy, 9) zvýšení zdravotní úrovně obyvatelstva a ochrany jeho zdraví, 10) zlepšení výživy obyvatelstva a zvýšení kvality potravin.³ Každá oblast pak byla rozpracována do jednotlivých podtémat, takže například první okruh, tj. úkol zvětšení surovinové základny státu uváděl geologický a geofyzikální výzkum ložisek ropy a zemních plynů, pátý okruh věnovaný zemědělství a lesnictví vytýčil jako priority výzkum zvýšení výnosnosti rostlinné výroby a šlechtitelský výzkum polních rostlin, devátý okruh zaměřený na zdravotnictví navrhoval jako jedno z témat výzkum léčiv, atd. V oblasti reorganizace vědecko-výzkumných institucí bylo v rámci zavádění jednotného řízení navrhováno vytvoření Vědecké rady čs. akademií, která by byla tvořena z členů České akademie věd a umění, Masarykovy akademie práce, Zemědělské akademie a Slovenské akademie věd a umění, v jejichž případě se již roku 1947 počítalo s jejich zestátněním. Vědecká rada měla být vybudována po vzoru Hospodářské rady,⁴ počet členů měl dosahovat 40–50 osob zastupujících všechny základní vědní obory. Svou činnost měla Vědecká rada československých akademií provádět

³ NA, fond ÚV KSČ, osobní fond Václav Kopecký, sv. 7, aj. 165: Návrh zásadních směrnic na podporu a organizaci vědecké práce.

⁴ *Srov. Dekret presidenta republiky o Hospodářské radě ze dne 25. srpna 1945* (účinnost od 7. 9. 1945, zrušen 12. 3. 1949).

prostřednictvím generálního sekretariátu vědecké rady, jenž měl mít stejné vymezení jako generální sekretariát Hospodářské rady a zároveň měl „vykonávat správu základních ústavů, které budou přičleněny ze stávajících státních ústavů (St. geologický ústav, St. geofyzikální ústav, St. Radiologický ústav, St. zdravotní ústav a pod.) a nebo budou v budoucnu nově zřízeny.“⁵ V rámci restrukturalizace financování vědy se počítalo i se zřízením samostatného finančního fondu pro podporu práce, do něhož by stát přispíval zvláštní kapitolou státního rozpočtu a průmysl a hospodářské korporace by do něj odváděly předem stanovené příspěvky na vědu a výzkum.

K realizaci těchto plánů i jejich alternativ, které se dochovaly v archivech,⁶ však nedošlo. Již před únorem 1948 byl však v červenci 1946 poprvé artikulován plán vybudovat centrální státní vědeckou instituci, kteroužto myšlenku předcházelo v dubnu 1946 ustavení Státní vědecké rady. Ta měla za úkol spolupracovat na vytváření centrálních výzkumných plánů, „protože je potřeba vytvořit vhodnou reorganizační základnu, na níž by se vedoucí osobnosti hospodářského života společně se zástupci úřadů sešli s výzkumníky.“⁷

Bylo by proto mylné domnívat se, že snahy o model ustavení centrálního plánování vědy a výzkumu s sebou přinesl teprve komunistický režim. Obdobné plány lze například nalézt již v meziválečném Československu, kdy se do čela těchto snah postavila Masarykova akademie práce, která se jako první pokusila stručně nastínit institucionalizaci tohoto modelu.⁸ Vznikly tak první návrhy, z nichž po diskusích a připomínkovacím řízení vzešel návrh na vznik výzkumného ústavu, který by byl býval rozdělen do dvou částí – *Sboru pro záležitosti administrativní a organizační* a *Svaz výzkumných ústavů*. Přestože Masarykova akademie

⁵ NA, fond ÚV KSČ, osobní fond Václav Kopecký, sv. 7, aj. 165, f. 6: Návrh zásadních směrnic na podporu a organizaci vědecké práce.

⁶ K otázce reorganizace vědecké infrastruktury v tomto období srov. též důležitou stat' Magdaleny POKORNÉ: Tři pokusy o reorganizaci vědeckých institucí v letech 1945–1948. *Práce z dějin ČSAV*, 4/1992, s. 84–103. Pro vývoj na Slovensku viz Magda JURICOVÁ: Snahy o organizovanie vedy na Slovensku. *Dějiny věd a techniky*, roč. 18, 1985, č. 2, s. 70–81. Další podnětné statě a informace k problémům struktury a restrukturalizace československé poválečné vědy obsahuje též práce Alena MÍŠKOVÁ – Martin FRANC – Antonín KOSTLÁN (eds.): *Bohemia docta. K historickým kořenům vědy v českých zemích*. Praha, Academia, 2010, 530 s.

⁷ Alena MÍŠKOVÁ: Vývoj mimouniverzitní vědy v Československu a ČSAV po roce 1945. In: Alena MÍŠKOVÁ – Martin FRANC – Antonín KOSTLÁN (eds.): *Bohemia docta*, c. d., s. 420.

⁸ Srov. Jana TVRDÁ: Snahy o centralisování technického výzkumu ČSR v letech 1918–1939. *Dějiny věd a techniky*, 5, 1972, č. 3, s. 154–164.

práce tento návrh přijala a v únoru 1923 začala rozesílat „Provolání“ k různým úřadům i výzkumným institucím a korporacím, samotný návrh nebyl nikdy přijat, ani realizován – především pro převládající odpor vysokých škol, které sice byly ochotny s ústavem spolupracovat, nikoliv však vstoupit do něj. Toto rozhodnutí však vzhledem k významnému postavení univerzitního výzkumu v meziválečném Československu vedlo k opuštění celkové koncepce tohoto ústavu i myšlenky samotné. Byť byla otázka centralizace vědeckého plánování ve druhé polovině 30. let 20. století oživena, k její realizaci již nedošlo. Obnovené úvahy o potřebě centrální instituce se objevily na půdě Československé rady badatelské, v mnoha ohledech však měly mnohem obecnější charakter nežli plány Masarykovy akademie práce z počátku 20. let.⁹

Otázku kontinuity či diskontinuity promyšlení vědecké infrastruktury ve střední Evropě lze díky tomuto příkladu navíc velmi zajímavě demonstrovat na faktu, že naprosto identický způsob promyšlení koordinace činnosti technických a přírodovědných ústavů nalezneme již od druhé poloviny 50. let v sousední Německé demokratické republice. Matematická, fyzikální a technická sekce Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin například v listopadu 1956 vážně projednávaly návrh na zřízení tzv. *Zentraldirektion für die naturwissenschaftliche-technischen Einrichtungen der Akademie*, které by kromě této třídy tvořily také lékařské vědy. Alternativním návrhem, kterou si nakonec získal v Akademii větší ohlas, byl návrh na řízení *Leibniz-Gesellschaft zur Förderung von Naturwissenschaft und Technik*. Tato společnost měla vzniknout po vzoru *Max-Planck-Gesellschaft* činné v té době ve Spolkové republice Německo, inspirací byla však i bývalá *Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft*. V obou případech se jednalo o návrh, který ve větší či menší míře ustavoval společnost ústavů, jejichž struktura i afiliace k Akademii by byla zachována, na činnosti společnosti by se však mohla podílet také ministerstva a jeho ústavy. Tato společnost či centrální vedení přírodovědných-technických tříd by přidělovala finance podle vlastního uvážení, a to jak z rozpočtu Akademie, který by zůstal garantován, tak i z ranku svých financí, které by generovala v rámci aplikovaného výzkumu a činností ministerstev.¹⁰ Tento návrh z roku 1956 patří zřejmě mezi jeden z prvních návrhů obdobného modu vivendi přírodovědných, technických a lékařských oborů v rámci akademických institucí ve střední Evropě...

⁹ Srov. tamtéž, s. 162–163.

¹⁰ SAPMO-BArch, DY 30/ IV 2/9.04/372, f. 118–121: Gedanken zur weiteren Entwicklung der naturwissenschaftlich-technischen Institute der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin.

ČSAV a sovětská inspirace

V Československu tedy vývoj po únoru 1948 směřoval k ustavení modelu centralizovaného a hierarchického uspořádání vědeckého výzkumu v neakademické sféře. Po přijetí četných zákonů, které tomuto konceptu klestily cestu – jako například zákon o reorganizaci výzkumnictví a dokumentační služby ze dne 7. prosince 1949,¹¹ bylo jasné, že přáním komunistické strany je vybudovat jednoduší a snadno kontrolovatelný systém vědy a výzkumu. Mezistupněm mezi stávající poválečnou, byť již tedy mírně adaptovanou strukturou vědeckého výzkumu a vybudováním jednotného hierarchizovaného systému vědeckých institucí bylo ustavení Ústředí vědeckého výzkumu, resp. Ústředí výzkumu a technického rozvoje, které od 1. července 1950 řídilo činnost ústavů označených za tzv. „ústřední“. Jednalo se o astronomický, biologický, fyzikální, geologický, chemický, matematický a polarografický ústav.

Důležitou roli sehrála při promýšlení budoucí, efektivnější formy uspořádání vědeckého prostoru v Československu také zkušenost SSSR, jak o tom svědčí zpráva o zájezdu do Sovětského svazu, kde se zřejmě roku 1951¹² setkali představitelé KSČ a ideově spříznění vědci s představiteli ÚV KSSS, s nimiž hovořili o zkušenostech VKS(b) v oblasti kultury, vědy a školství. Dokument ideologického oddělení ÚV KSČ, nesoucí výstižný název *Zkušenosti VKS(b)*, obsahuje také sekci *Organizace a řízení vědeckého života*,¹³ což je fakticky shrnutí diskuse s vedoucím oddělení vědy a vysokých škol ÚV VKS(b) J. A. Ždanovem. Kromě podrobného popisu struktury vědeckých institucí v SSSR, v jejímž čele stála Akademie věd SSSR, přináší dokument také popis vytváření vědeckých plánů práce Akademie SSSR.

Z pohledu budoucího vývoje v Československu jsou bezesporu zajímavé především ty pasáže, v nichž se hovoří o zřizování nových akademií. Na otázku „jak se zřizují nové akademie?“ se dostalo československé delegaci následující odpovědi: „Obvykle vznikají nejprve jednotlivé ústavy, které si vynutí život, rozvoj země nebo oblasti. Rada ministrů příslušné republiky rozhoduje o spojení ústavů v Akademii věd. V usnesení se určí struktura akademie, ústavy, směrnice pro plán práce, vedoucí kádry, členové akademie. Další členové se potom už volí podle stanov. Např. v Tadžikistánu vznikla akademie s ústavy nutnými pro

¹¹ Alena MÍŠKOVÁ: Vývoj mimouniverzitní vědy v Československu a ČSAV po roce 1945, c. d. v pozn. 7, s. 423.

¹² Dokument, o němž se text opírá, se bohužel dosud nepodařilo přesně datovat, srov. NA, fond ÚV KSČ, Ideologické oddělení, sv. 49, aj. 414, f. 66–73: *Zkušenosti VKS(b) – Organizace a řízení vědeckého života*.

¹³ Tamtéž.

zemi: geologickým, zemědělským, zavodňovacích prací, historických, jazykovým, atd.¹⁴ Při rozboru vědecké infrastruktury došlo v diskusi se Ždanovem samozřejmě také na otázku plánování vědeckého výzkumu v Akademii. Zpráva hovoří pouze o vytváření jednotlivých funkčních plánů Akademie, které vycházely z priorit ustanovených stranou a vládou. Priority byly rozpracovány jednotlivými ústavy do podoby plánů jednotlivých ústavů a oddělení, které byly poté zapracovány do finálního, centrálního plánu celé Akademie. Po projednání byl plán presidiem předložen vládě, která si vyžádala připomínky ministrů. Ty byly posléze zapracovány do závěrečné verze jednoletého plánu Akademie. Dokument z počátků 50. let však nejde dále, než bylo v době stalinismu žádoucí. Neobjevuje se zde žádná zmínka o dlouhodobém horizontu vývoje jednotlivých věd, stejně tak ani o prognózách jejich možného vývoje. V intencích stalinismu poukazuje dokument pouze na to, že hlavní zásadou řízení vědecké práce v SSSR je Stalinův pokyn sovětské vědě, „aby předešla vědu kapitalistických zemí.“¹⁵

Po vzniku ČSAV¹⁶ byl tento přístup k plánování hlavních vědeckých úkolů v rámci Akademie věd, tj. plánování v bodech a po jednotlivých pracovištích,

¹⁴ Tamtéž, f. 67.

¹⁵ Tamtéž, f. 68. Dokument však také například – na první pohled velmi odvážně – poukazuje na nutnost boje proti dogmatismu v sovětské vědě, přičemž jako příklad takového tvůrčího a konstruktivního přístupu uvádí chybné Viljamsovy názory, které byly na pravou míru uvedeny Lysenkem. Srov. tamtéž. Teoretické úvahy čelních představitelů československé vědy té doby ponecháváme v tomto diskursu cíleně stranou, srov. například Ivan MÁLEK: *Boj nového se starým v naší dnešní vědě*. Praha, NČSAV, 1955, ad.

¹⁶ Ke kontinuitě a diskontinuitě různých typů vědeckých institucí před a po vzniku ČSAV (Královská česká společnost nauk, Česká akademie věd a umění, etc.), srov. naposledy Alena MÍŠKOVÁ – Martin FRANC – Antonín KOSTLÁN (eds.), *Bohemia docta*, c. d.; Antonín KOSTLÁN – Soňa ŠTRBÁŇOVÁ (edd.): *Sto českých vědců v exilu. Encyklopedie významných vědců z řad pracovníků Československé akademie věd v emigraci*. Praha, Academia, 2011. Dále srov. Jiří BERAN: Královská česká společnost nauk v letech 1945–1952 (K otázce tradic, kontinuity a diskontinuity ve vývoji institucionální základny vědy). *Dějiny věd a techniky*, 15, 1982, č. 3, s. 162–177; Týž: Vytváření členské základny ČSAV v roce 1952. *Soudobé dějiny*, XII, 2005, č. 1, s. 102–139; Helena JANDEROVÁ: Pokus o reorganizaci vědeckých společností v roce 1951. *Práce z dějin ČSAV*, řada A, sv. 4, 1992, s. 104–121. Pro Slovensko srov. též Mária BORIKOVÁ: Počiatky vedeckovýskumnej činnosti na slovenskej Vysokej škole technickej v Bratislave v rokoch 1937–1960 so zreteľom na vznik a vývoj vedeckovýskumných pracovísk. *Dějiny věd a techniky*, 20, 1987, č. 4, s. 199–213; Magda JURICOVÁ: Snahy o organizovanie vedy na Slovensku v rokoch 1945–1952. *Dějiny věd a techniky*, 18, 1985, č. 2, s. 70–81; TÁŽ: Vznik prvých výskumných pracovísk na slovenských vysokých školách

například patrný ve zprávě o plnění úkolů ČSAV z roku 1953. Práví se zde: „Plán hlavních úkolů obsahuje jen nejdůležitější problémy, zpracovávané na pracovištích Akademie, a byl projednán se Státním úřadem plánovacím. Jednotlivá pracoviště mají své doplňkové plány schválené presidiem ČSAV.“¹⁷ Hlavní plán obsahoval roku 1953 celkem 126 hlavních výzkumných problémů, pracoviště ČSAV pracovala na tzv. doplňkových úkolech, kterých bylo toho roku téměř 400.¹⁸ Tento postup byl dodržován v následujících letech nejen v ČSAV, ale také v Československé akademii zemědělských věd, která v systému československé vědy zastávala obdobné postavení jako ČSAV, ovšem pro daný úsek věd.¹⁹ Vytváření centrálních prognóz vývoje vědy tedy nebyla dosud rozvíjena pouze v rámci ČSAV, z dosavadních náznaků však vyplývá, že tento úkol částečně prováděl Státní úřad plánovací (1949–1959) a jeho nástupkyně Státní plánovací komise.²⁰

Počátek diskusí

Po Stalinově smrti a XX. sjezdu KSSS v roce 1956, na němž došlo k první otevřené kritice stalinského kultu osobnosti, došlo také k otevřenější diskusi o směřování vědy. Tato diskuse, která byla významným důsledkem destalinizačního procesu, měla svou vlastní dynamiku: na počátku nebylo okamžité zavržení ideologicky protěžovaných témat či metodologických přístupů, nýbrž diskuse se nejprve zaměřila především na podmínky, vývoj a směřování vědy jako takové. Zajímavé je sledovat vývoj této problematiky například na stránkách přírodovědeckého časopisu ČSAV *Vesmír*: vedle nejprve velmi stručných informací a notickek

---

v letech 1945–1960. *Dějiny věd a techniky*, 22, 1989, č. 2, s. 79–89; Ján TIBENSKÝ: Inštitucionálne základy vytvorenia SAV. *Dějiny věd a techniky*, 11, 1978, č. 2, s. 65–81.

¹⁷ Srov. Jindřich SCHWIPPEL: Dokumenty o rozhodování v oblasti vědy a techniky. *Dějiny věd a techniky*, 24, 1991, č. 1, s. 52 – dokument č. 5: RAS ČSAV I., i. č. 76 c.

¹⁸ Tamtéž. Pro srovnání: ČSAZV měla v letech 1952 a 1953 ve svém plánu přes 3000 úkolů, v roce 1957 již „jen“ 615 úkolů a 1265 pod-úkolů. Viz NA, fond Československá akademie zemědělských věd, k. 129, inv. č. C 216, sign. B1: Referát akademika Klečky na poradě o vědecko-výzkumném plánu na rok 1957 dne 6. 8. 1956, s. 1 a 23).

¹⁹ NA, fond Československá akademie zemědělských věd, c. d.

²⁰ Na Slovensku byl roku 1948 pro potřeby Slovenské plánovací komise vypracován Komisí pro výzkum „ideový plán rozvoja slovenského výskumu“ na patnáct let, který se dochoval v archivu akademika J. Gondy. Podle dochovaných a dostupných materiálů sloužil tento plán jako ideové vodítko pro zpracovávání krátkodobých plánů. Srov. Magda JURICOVÁ: Snahy o organizovanie vedy na Slovensku, c. d., s. 73, pozn. 10.

o začínajících diskusích o kybernetice²¹ a proměně přístupu k mičurinské biologii²² probíhala na stránkách tohoto časopisu také velmi obsáhlá a obsahově robustní diskuse o plánování vědy a výzkumu, která vrcholila v letech 1958–1959.

Je proto zapotřebí zdůraznit, že proces změny přístupu k plánování a cílenému směřování vědy a výzkumu neprobíhal pouze v Československu, nýbrž že se jednalo o komplexní proces, který započal v rámci destalinizace společnosti – a tedy i vědecké komunity – v letech 1956–1957 v sovětské vědecké obci a v moskevské Akademii věd SSSR. Jak již bylo uvedeno, v Čechách rezonovaly úvahy sovětských vědců především na stránkách časopisu *Vesmír*, kde se v letech 1958–1959 objevují statě P. L. Kapicy, N. V. Turbina i britského marxistického filosofa J. D. Bernala.²³ Například jedné z prvních statí z pera P. L. Kapicy, která se tomuto problému věnovala (*Organisace vědecké práce v Ústavu fyzikálních problémů*

²¹ Srov. Jiří ZEMAN: O filosofickém a vědeckém významu kybernetiky. *Vesmír*, 35, 1956, č. 8, s. 275–277; dále viz též TÝŽ: I. mezinárodní kongres kybernetiky. *Vesmír*, 36, 1957, č. 9, s. 314–315; Pavel MATERNA: Kybernetika a vztah hmoty a vědomí. *Vesmír*, 38, 1959, č. 9, s. 291–292, ad.

²² Diskuse se začíná objevovat na stránkách *Vesmíru* v roce 1957, srov. Zdeněk ČERNOHORSKÝ: Genetická konference. *Vesmír*, 36, 1957, č. 1, s. 32–33; KOLEKTIV AUTORŮ: K diskusi o genetice. *Vesmír*, 36, 1957, č. 9, s. 317. Její hlavní těžiště však leží – zdá se – především v letech 1958–1959, srov. následující statí: František ČÍŽEK: O materialismu v genetice a principiálnosti ve vědě. *Vesmír*, 37, 1958, č. 6, s. 180–181; Jan KAMARÝT: Vztah vědy a filosofie a „mičurinská biologie“. *Vesmír*, 37, 1958, č. 6, s. 182–183; N. V. TURBIN: O dvou směrech v současné genetice (I. část). *Vesmír*, 38, 1959, č. 3, s. 75–77; TÝŽ: O dvou směrech v současné genetice (II. část). *Vesmír*, 38, 1959, č. 4, s. 107–109; Vladimír NOVÁK: K zaměření naší biologie. *Vesmír*, 38, 1959, č. 6, s. 210–213; J. KAMARÝT: Ještě jednou k otázce vztahu vědy a filosofie v současné biologické diskusi. *Vesmír*, 38, 1959, č. 7, s. 245–246; Vladimír NOVÁK: Dialektická metoda v biologii. *Vesmír*, 38, 1959, č. 10, s. 345–346.

²³ Srov. P. L. KAPICA: Organisaace vědecké práce v Ústavu fyzikálních problémů AV SSSR. *Vesmír*, 37, 1958, č. 1, s. 3–6; D. BERNAL: Věda a plánování (Ze zahajovací řeči na 5.valném shromáždění Světové federace vědeckých pracovníků, Helsinky, srpen 1957). *Vesmír*, 37, 1958, č. 3, s. 75–76; P. L. KAPICA: Některé otázky organisaace výzkumu. *Vesmír*, 37, 1958, č. 6, s. 179; N. V. TURBIN: O dvou směrech v současné genetice (I. část). *Vesmír*, 38, 1959, č. 3, s. 75–77; TÝŽ: O dvou směrech v současné genetice (II. část). *Vesmír*, 38, 1959, č. 4, s. 107–109; Ivan MÁLEK: Jaký je proporcionální vývoj vědy v socialistické společnosti (I. část). *Vesmír*, 37, 1958, č. 7, s. 219–222; Ivan MÁLEK: Jaký je proporcionální vývoj vědy v socialistické společnosti (II. část). *Vesmír*, 37, 1958, č. 8, s. 251–254; Miroslav SMETANA: Plánování ve vědě. *Vesmír*, 38, 1959, č. 10, s. 324–327.

AV SSSR),²⁴ se dostalo natolik velkého ohlasu, že na žádost četných institucí i jednotlivců přinesl Vesmír v červnu další překlad Kapicova článku *Některé otázky organizace výzkumu*,²⁵ který byl otištěn v moskevské Pravdě v květnu téhož roku. Onen první Kapicův článek můžeme dnešním pohledem považovat za významný zlom a potvrzení konce éry stalinizace vědy – zřejmě proto měl také tak obrovský ohlas. Kapica v něm velmi otevřeně píše o své zkušenosti z Cambridge, kde byl v letech 1930–1934 ředitelem The Royal Society Mond Laboratory, i o tom, jak po svém návratu do SSSR²⁶ poznal, že organizace práce běžná na západě není pro SSSR upotřebitelná, neboť vychází z jiných sociálních, politických i společenských funkcí vědy. První otázku, kterou si kladl, byl problém vytváření plánu pro jeden ústav – v jeho případě konkrétně ústav fyzikální, resp. ústav přírodních věd. Jeho odpovědí byl odkaz na „velkou vědu“ a její kontext, aneb – jak je uvedeno v překladatelské poznámce, základní výzkum. Hlavní oblasti činnosti vědeckého ústavu má být základní výzkum, který má být strukturován tak, aby umožňoval profesní růst mladých vědců (kádrů) a udržoval živé styky se světovou vědou. Fakt, že Kapica kritizuje politické poměry, které fakticky dlouhodobě znemožňovaly návštěvy zahraničních vědců na jeho moskevském ústavu, musel v době teprve postupného oslabování železného dohledu nad cestováním rezonovat ve všech zemích socialistického bloku. Kapica pak ve svém článku přehledně analyzuje jak všeobecné starosti a problémy jednotlivých vědců, tak i vztah financování vědy a státu atd. Článek Pjotra Kapicy nepřináší fakticky nic nového, na příkladu jeho ústavu se mu však podařilo velmi trefně poukázat na slabiny stalinistické organizace vědy v SSSR, přičemž svými připomínkami zároveň otevřel možnost diskuse dalšího směřování organizace vědy. V červnovém čísle Vesmíru pak překlad dalšího Kapicova článku plynule navazuje na první stat', místo základního výzkumu se však tentokrát zaměřil na charakter a povahu tzv. komplexního výzkumu (dnes označovaného jako interdisciplinární výzkum), který by měl vést a v rámci Akademie věd SSSR také vedl k ustavení vědeckých týmů a ústavů, které měly existovat pouze účelově, tj. za účelem splnění výzkumného zadání a vyřešení problému.

Vyvrcholením diskuse o plánování ve vědě se stalo první mezinárodní sympozium svého druhu – symposium o plánování vědy, které se uskutečnilo v Praze v polovině září 1959. Zúčastnili se jej jak P. L. Kapica, tak J. D. Bernal,

²⁴ P. L. KAPICA: Organizace vědecké práce v Ústavu fyzikálních problémů AV SSSR, c. d., s. 3–6.

²⁵ P. L. KAPICA: Některé otázky organizace výzkumu, c. d., s. 179.

²⁶ Roku 1934 mu byl zabaven při prázdninovém pobytu doma v SSSR jeho cestovní pas a nebylo mu umožněno vycestovat.

akademik M. M. Šemjakin ze SSSR, profesorka Dornbergerová z NDR, profesorka Z. Kietlinska z Polska, doc. N. Valev z Bulharska, prof. J. de Castro z Brazílie, prof. F. C. Powell, za českou stranu pak V. Ruml, D. Slejška, I. Málek, J. Kožešník a za Slovensko Ota Dub.²⁷

Politické potřeby a priority

V politické oblasti však na rozdíl od vědecké komunity nehrála hlavní roli intelektuální diskuse, nýbrž zcela pragmaticky ekonomický zájem projevující se snahou průběžně zvyšovat výrobní kapacitu národního hospodářství. Přesto – či právě proto – se zde již od poloviny 50. let objevuje snaha o užší zakotvení a vymezení nové role vědy ve společnosti, především nutnost jejího „sepětí s praxí“.

Postupné dovršování výstavby socialistické společnosti s sebou přineslo také novou interpretaci společenské funkce vědy. Nový typ společnosti podle interpretace politických tvůrců totiž zásadně změnil její charakteristické rysy: „Nejcharakterističtější z nich je přechod k socialistickému plánování rozvoje vědy, které se stává nezbytností ve chvíli, kdy se v socialistickém budování začíná uplatňovat perspektivní plánování. Bez vědy nelze plánovat. Nutnost plánování ve vědě pak vyplývá především z toho, že toliko vytvářením nutného předstihu vědy jako teoretické základny perspektivního rozvoje výroby a techniky lze zabezpečit splnění perspektivních plánů rozvoje hospodářství. Zvláštnost opravdové vědy, t. j. vědy opřené o světový názor marxismu-leninismu, spočívá právě v tom, že obsahuje ve značné míře prvky zdůvodněného očekávání a předvídání.“²⁸

²⁷ Srov. Miroslav SMETANA: Plánování ve vědě, c. d., s. 324–327. Tato iniciativa byla velmi úzce spjata a napojena na činnost ČSAV v rámci Světové federace vědeckých pracovníků. Konference na téma plánování vědy byla fakticky prvním sympoziem uspořádaným v rámci aktivit Světové federace vědeckých pracovníků, srov. Ivan MÁLEK: 32. zasedání byra Světové federace vědeckých pracovníků a současná činnost jejího regionálního centra v ČSSR. *Věstník ČSAV*, 39, 1970, č. 3, s. 227.

²⁸ Úkoly vědy při zabezpečování rozvoje a zvyšování technické úrovně československého průmyslu – Usnesení Ústředního výboru KSČ a vlády ČSR ze dne 22. února 1956. Zvláštní otisk z časopisu *Věstník Československé akademie věd*, 65, 1956, č. 3/4, s. 4. Text dále pokračuje: „Plánování ve vědě zahrnuje jednak stanovení hlavních směrů rozvoje vědy, jednak zabezpečení jeho nezbytných materiálních předpokladů. Smysl plánování vědecké práce však nelze vidět pouze v jejím zaměření na bezprostřední úkoly praxe, ale v cílevědomém rozvíjení vědecké práce na základních problémech určených perspektivou vítězného rozvoje socialistické společnosti. Proto je nutno současně s naléhavými úkoly dne zkoumat i uzlové body rozvoje vědy samé, jejich dořešení osvětlí v budoucnu cestu praxi.“, atd.

Ke změně pohledu na funkci vědy ve společnosti a nutnosti jejího posílení přispěly také *These Ústředního výboru KSČ a vlády republiky Československé: O dalším technickém rozvoji československého průmyslu* z roku 1955.²⁹ V nich se komunistický režim obracel na vědu, od jejíhož rozvoje si sliboval vyšší produktivitu zintenzívnění národního hospodářství. Jednalo se především o podporu základního výzkumu, který měl „vytvořit spolehlivý teoretický základ pro kvalitativní vzestup techniky a technologie v příštích pětiletkách“.³⁰ Do celkem 15 oblastí, jimž měla být v rámci základního výzkumu věnována zvláštní pozornost, byly zapracovány jak úkoly všeobecné povahy („rozvíjet soustavný výzkum fyziky atomového jádra“), tak i konkrétní zadání („zkoumat podmínky bezpečné výroby oceli o vysoké prokalitelnosti, nejvyšší pevnosti, čistoty a rovnoměrnosti“).³¹

Aby bylo možno tyto úkoly realizovat, předkládá usnesení ÚV KSČ a vlády ČSR z 22. února 1956 v kapitole nazvané *Opatření ke zajištění dalšího rozvoje vědecko-výzkumné činnosti* několik zásadních bodů, jejichž naplnění se jevilo ÚV KSČ nezbytným předpokladem zlepšení vědecké práce v Československu. Prvním bodem těchto přijatých opatření bylo „zlepšit plánování a řízení vědecko-výzkumné práce“. V něm byly stručně analyzovány hlavní příčiny a nutná opatření ke zlepšení tohoto stavu. Hlavním důvodem pomalého rozvoje československého národního hospodářství bylo oddělení a nekoordinovatelnost základního výzkumu s výzkumem aplikovaným. Scházely například dlouhodobý plán rozvoje vědy a výzkumu, který by bral v potaz plány rozvoje národního hospodářství. Zpráva pak například konstatuje, že „vědecko-výzkumná činnost není jednotně a cílevědomě plánována, řízena a kontrolována. (...) Výměna zkušeností mezi jednotlivými vědecko-výzkumnými pracovišti se většinou neprovádí;...“³² atd. Plánování vědy a výzkumu trpělo navíc škodlivým formalismem i koncepční a metodologickou nejasností. Kritickou pozornost ÚV KSČ si vysloužila také ČSAV, která se podle něj dosud nezhostila svého úkolu koordinovat základní výzkum v Československu, jak podle jeho názoru vyplývalo z jejího hierarchického postavení v rámci československé vědy.

V oblasti plánování a řízení vědy a výzkumu v Československu byla tedy přijata následující rozhodnutí: a) Vypracovat perspektivní plán rozvoje vědy a výzkumu na 10–15 let. Tyto plány měly také vymezovat úkoly a činnosti všech

²⁹ O dalším technickém rozvoji československého průmyslu: *These Ústř. výboru KSČ a vlády republiky Československé*. Praha, ÚV KSČ, 1955.

³⁰ Úkoly vědy při zabezpečování rozvoje a zvyšování technické úrovně československého průmyslu, c. d., s. 6.

³¹ Tamtéž, s. 6 a 7.

³² Tamtéž, s. 8.

hlavních institucí (ČSAV, SAV, vysoké školy a resorty) a při jejich vypracování měly být vyhodnoceny dosavadní plány vědeckého výzkumu; b) ČSAV byla pověřena koordinací základního výzkumu s hlavními úkoly národního hospodářství. Při ČSAV měly vzniknout „komise odborníků složené z pracovníků akademií, vysokých škol, resortů a Státního úřadu plánovacího“;³³ c) ČSAV byla pověřena vypracováváním perspektivních i ročních plánů pro celou republiku, přičemž nejdůležitější úkoly měly být na základě těchto plánů zařazeny do státního plánu; d) Nejvýznamnější výsledky vědy a výzkumu měly být zapracovávány do státního plánu rozvoje národního hospodářství.³⁴

Ve dnech 12.–13. dubna 1956, tedy necelé dva měsíce po zveřejnění usnesení ÚV KSČ a vlády ČSR z 22. února 1956, byla ve Sjezdovém paláci v Praze uspořádána celostátní konference vědeckých a výzkumných pracovníků. Konference se zúčastnilo téměř 1 500 vědců, výzkumníků i pedagogických pracovníků, stejně jako i představitelé vlády a presidium ČSAV, členové ČSAZV a SAV. Obsáhlý projev Františka Šorma *Usnesení strany a vlády a hlavní směry vědecko-výzkumné činnosti*,³⁵ který byl přednesen jako hlavní referát, předjímal do jisté míry charakter, vymezení a metodologii budoucích prognóz vývoje. Původní vymezení oblastí, pro něž začala ČSAV vypracovávat stručné závěry materiálů, vypadalo poněkud odlišněji, než je tomu ve výsledném textu. Vědy byly rozčleněny na úsek věd matematických, úsek věd fyzikálních, úsek věd geologických, úsek věd chemických, technické vědy, stavebnictví a hydrotechnika, biologické vědy, ekonomie. Výsledný dokument však zahrnuje tyto oblasti: biologické vědy, chemické vědy, matematicko-fyzikální vědy a technické vědy.³⁶

Na jaře 1956 došlo v návaznosti na usnesení strany a vlády k ustavení komisí, které vznikly nejprve pro obory matematika, fyzika, chemie, hornictví, hutnictví, energetika, technologie, strojírenství, vodohospodářské problémy, stavebnictví a politická ekonomie. V případě geologie a zemědělství byly do procesu zapojeny stávající komise. Členy všech komisí jmenovalo presidium ČSAV, ovšem nikoliv pouze z vědců působících v ČSAV, ale také z odborníků působících na univerzitě, pracovníků ministerstev i zástupců Státního úřadu plánovacího. Úkolem těchto komisí bylo vytvořit předběžné plány na rok 1957 a dále plány na další pětiletku. V roce 1957 se počítalo s tím, že komise sestaví dlouhodobé plány rozvoje vědy

³³ Tamtéž, s. 9.

³⁴ Tamtéž.

³⁵ František ŠORM: Usnesení strany a vlády a hlavní směry vědecko-výzkumné činnosti. *Věstník ČSAV*, 65, 1965, č. 5-6, s. 278–299 (následující přepis diskuse, s. 299–310).

³⁶ Viz pozn. 2.

a výzkumu na 10–15 let.³⁷ Práce na těchto plánech byla – zdá se – ukončena na začátku roku 1960, kdy začaly být projednávány v komisích ÚV KSČ.

Touha aplikovat vědecké zákony však s prohlášením Československa za socialistickou republiku neskončila, právě naopak. Společnost, v níž zvítězil socialismus, měla být řízena zákony, které byly v duchu učení marxismu-leninismu předvídatelné. Předvídatelným se měl tedy stát také vývoj vědy a techniky. Jen v roce 1960 vydala vláda k plánování vývoje národního hospodářství, vědy a kultury dvě zásadní nařízení: 21. ledna 1960 rozhodla vládním usnesením č. 90 pověřit všechny své resorty vypracováním dlouhodobých, patnáctiletých perspektiv ekonomického a kulturního vývoje, které by se odvíjely od plánů národního hospodářství. V říjnu 1960 došlo vládním usnesením č. 984 z 28. 10. 1960 k prodloužení této perspektivy z 15 na 20 let, tj. prognózy vývoje měly být vypracovány až do roku 1980.³⁸ Tato nařízení byla značně ovlivněna významnými změnami, k nimž došlo v Moskvě. Na konci roku 1959 totiž došlo v Sovětském svazu k výměně předsedy Státní komise pro vědecko-technické záležitosti, která působila při Radě ministrů SSSR. Nástup Pjetuchova do čela komise, kde nahradil M. Maxarijeva, byl bezesporu promyšlenou akcí, která reflektovala proměnu společnosti, hospodářských priorit i vědecké komunity. Kromě jiného totiž Pjetuchov zastával jak funkci dočasného vedoucího moskevského Sovnarchozu, tak také funkci vedoucího Gosplanu SSSR i funkci zástupce vedoucího Hlavního statistického úřadu SSSR.³⁹ K personální výměně ve Státní komisi pro vědecko-technické záležitosti navíc došlo před XIII. zasedáním RVHP v Budapešti v červenci 1960, kde byly probírány problémy spjaté s koordinací dlouhodobých plánů členských zemí RVHP.⁴⁰ Přítomnost nového vedoucího státní komise pro vědu a techniku byla pro další vývoj vědeckého managementu v zemích socialistického bloku zcela klíčová. Na konci roku 1960 došlo k dvoustranným jednáním mezi představiteli Gosekonomsovětu, v jehož čele stál

³⁷ František Šorm: Usnesení strany a vlády a hlavní směry vědecko-výzkumné činnosti, c. d., s. 292.

³⁸ Srov. například plány rozvoje ČSAV vypracované podle tohoto nařízení, Archiv AV ČR, fond II. sekce ČSAV 1953–1961, sign. ČSAV všeobecně, k. 7: „Koncept – I. varianta dlouhodobého perspektivního plánu rozvoje ČSAV do r. 1980“ ze dne 6. dubna 1961. Za upozornění na tento materiál tímto děkuji A. Kostlánovi. Dále však srov. také Archiv AV ČR, fond ŘAS 1952–1961, k. 53, sign. 220 nebo tamtéž, k. 52, sign. 213 či k 94, sign. 322, kde se nacházejí předpisy a závěry týkající se jednání o těchto tématech, stejně jako plány k vývoji ČSAV v horizontu let 1960–1980, což je však již téma přesahující hlavní zaměření této stati.

³⁹ Archiwum Akt Nowych, Komitet Centralny PZPR, Biuro Polityczne, mikrofilm 2836, sygn. 1705, f. 7: Notatka Ambasadora Jaszczuka.

⁴⁰ Vladimír KREČHLER: *Příruční slovník ke dějinám KSČ. 2.díl.* Praha, SNPL, 1964, s. 695.

A. F. Zaszadko, a představiteli členských států RVHP. Na konci prosince pak bylo dohodnuto, že prognózy a plány vývoje budou zpracovány nikoliv na období 15 let, ale s výhledem až do roku 1980.⁴¹ Pro dějiny věd je tento okamžik důležitý především z toho důvodu, že z jednání vzešel návrh na ustavení Stálé komise RVHP pro koordinaci vědeckých a technických výzkumů,⁴² jejíž vznik v roce 1962 vedl v zemích socialistického bloku k vytváření nových koordinačních komisí a center.⁴³

Nový přístup SSSR k plánování vědy se dočkal v zemích socialistického bloku velkého ohlasu. Ve dnech 21. 4.–4. 5. 1961 se například uskutečnila studijní cesta stranické delegace ÚV KSC vedené jeho tajemníkem Alexandrem Dubčekem do SSSR, kde se seznámila s principy organizace plánování a řízení technického rozvoje v Sovětském svazu.⁴⁴ Členové delegace navštívili či hovořili s představiteli všech významných center, kde se rozhodovalo o organizaci, plánování a řízení technického rozvoje jako např. Státní ekonomická rada rady ministrů SSSR (Gosekonomsovet), Státní plánovací komise rady ministrů SSSR (Gosplan), její rozpočtovou technickou komisi (Glavkomplet), Státní výbor pro koordinaci vědeckovýzkumných prací při radě ministrů SSSR (SVKVVP) a Akademie věd SSSR. Výsledkem této cesty byla žádost o vypracování nového návrhu uspořádání plánování vědeckovýzkumných prací, která měla a posléze také byla předložena O. Šimůnkem⁴⁵ a J. Hendrychem⁴⁶ do 30. září 1961.

⁴¹ Archiwum Akt Nowych, Komitet Centralny PZPR, Biuro Polityczne, mikrofilm 2836, sygn. 1705, f. 200–211: Informacja o konsultacji przeprowadzonej w Związku Radzieckim, dotyczącej planu perspektywicznego do r. 1980.

⁴² Ke statutu tohoto orgánu i jeho nástupce srov. William Elliott BUTLER: *A source book on socialist international organizations*. Alphen an der Rijn, 1978, s. 177–186.

⁴³ V roce 1962 byla zákonem č. 17/1962 Sb. iniciována Státní komise pro rozvoj a koordinaci vědy a techniky, do jejíž gesce spadala koordinace a plánování vědy, stejně jako spravování Fondu vědy a techniky. Srov. též Antonín KOSTLÁN: Útěky do emigrace a Československá akademie věd. In: Antonín KOSTLÁN, Soňa ŠTRBÁŇOVÁ (edd.): *Sto českých vědců v exilu*, c. d., s. 59.

⁴⁴ NA, fond ÚV KSC, Politické byro 1954–1962, sv. 309, aj. 393, bod 8: Zpráva studijní stranické delegace o některých poznatcích při zajišťování technického rozvoje získaných v SSSR.

⁴⁵ Otakar Šimůnek (1908–1972), ministr chemického průmyslu v letech 1951–1954, předseda Státního úřadu plánovacího a její nástupkyně Státní plánovací komise 1954–1962, místopředseda vlády 1959–1968, člen ÚV KSC od roku 1954. Josef TOMESŠ a kol.: *Český bibliografický slovník XX. století*. Díl III. Praha, Paseka – Petr Meissner, 1999, s. 267.

⁴⁶ Jiří Hendrych (1913–1979), člen ÚV KSC v letech 1949–1952 a poté v letech 1954–1968. Tamtéž, díl I., s. 445.

Proces velkého plánování vědy a výzkumu stál v roce 1960 teprve ve svých počátcích. Prognózy rozvoje jednotlivých vědních oblastí a koneckonců i úvahy nad koordinací vědní politiky v letech 1956–1971 tak nejsou bohužel ani tak moc příkladem emancipace vědecké komunity z ideologických osidel stalinizace vědy, jako spíše důkazem o nahrazení tohoto typu sovětizace ideologicky sice mnohem slabší, ale ekonomicky mnohem výhodnější koordinací.

Summary

Soon after taking the first steps towards a new structure of research in post-war Czechoslovakia – which resulted in the establishment of the Czechoslovak Academy of Sciences (1952–1953) – Czechoslovak researchers started to follow the Soviet discussion about introduction of central planning in scientific research. The de-Stalinisation process, which took place in the Soviet Union after 1956, among other things introduced the notion of a whole new set-up of scientific research and practice. Discussions on this issue started in the Soviet Union in the second half of the 1950s, and within a few years influenced the scientific communities of other countries of the Soviet bloc. In Prague, the first international conference on the central planning of science and research was held in 1959. It was attended by some of the most prominent scientists and philosophers of science, including George Bernal or P. L. Kapica. The concept of central planning was gradually adopted by a number of Communist parties and implemented as part of the political agenda on a domestic level. Moscow leaders, however, very quickly recognized the model's political potential and incorporated it into the agenda of the COMECON.

Author's address:
Kabinet dějin vědy ÚSD AV ČR
Puškinovo náměstí 9, 160 00 Praha 6
olsakova@usd.cas.cz